

อเนกัณฑวาทกับการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ

Anekāntavāda and Climate Change

อภิวรรณ ต้นสุวรรณโสภณ Ampawan Tansuwansopon^๑
ประเวศ อินทองปาน Praves Inthongpan^๒

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้ชื่อ อเนกัณฑวาทกับการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ มีวัตถุประสงค์ ๓ ข้อ คือ ๑) เพื่อศึกษาแนวคิดอเนกัณฑวาท ๒) เพื่อศึกษาปัญหาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ และ ๓) เพื่อวิเคราะห์แนวคิดอเนกัณฑวาทกับปัญหาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงเอกสาร

มีการพยายามที่จะแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมรวมถึงการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ โดย ๓ แนวคิด ได้แก่ แนวคิดมนุษย์เป็นศูนย์กลาง แนวคิดสิ่งมีชีวิตเป็นศูนย์กลาง และแนวคิดนิเวศน์เชิงลึกเป็นศูนย์กลาง แต่ก็ยังไม่เป็นผล เนื่องจากมนุษย์ยังเป็นผู้กำหนดสิ่งทั้งปวงแต่ไม่ได้กำหนดตัวเอง งานวิจัยนี้เสนอว่าแนวคิดอเนกัณฑวาทสามารถแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมรวมถึงการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศได้ด้วยการใช้แนวคิดอเนกัณฑวาทโดยการเน้นให้มนุษย์ปฏิบัติตามหลักอหิงสา กล่าวคือ การไม่เบียดเบียนสิ่งมีชีวิตและธรรมชาติ เมื่อมนุษย์ปฏิบัติตามหลักอหิงสา มนุษย์จะมีความอ่อนน้อมภายในและความอ่อนน้อมนี้จะทำให้มนุษย์ปฏิบัติต่อสิ่งมีชีวิตและธรรมชาติด้วยความถูกต้อง มนุษย์จะลดการบริโภคเนื้อสัตว์และจำกัดการใช้สอยปัจจัย^๔ ในสถานการณ์เช่นนี้ การสิ้นเปลืองพลังงานจะไม่มี ปริมาณก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์อันเป็นสาเหตุของภาวะโลกร้อนและทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศจะหมดไป

คำสำคัญ: อเนกัณฑวาท, การเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ

^๑ สาขาวิชาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Philosophy, Graduate School, Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

^๒ ภาควิชาศาสนาและปรัชญา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
Department of Religion and Philosophy, Humanity Faculty, Kasetsart University

Abstract

This research entitled ‘Anekāntavāda and Climate Change’ has three objectives: 1) to study the concept of Anekāntavāda, 2) to study the problem of climate change and 3) to analyze the concept of Anekāntavāda and climate change. This is a documentary research.

There has been a great deal of trying in solving the problems of environment and climate change through three views: Anthropocentric view, Biocentric view and Deep ecological view. But those views completely fail because all those views are centred on man as the determiner of everything. In fact, man should be controlled by himself. In this research, an attempt was made to propose the concept of Anekāntavāda to be implemented by man in solving the problems of environment and climate change by following the principle of Ahimsā; sentient beings and nature should not be completely harmed. Once the principle of Ahimsa is observed by one then his humbleness and internal decency will be gradually cultivated and thereby leading to proper behaviours towards those sentient beings and nature. Consequentially, human beings’ consumption of meat and utilization of four requisites will be somehow reduced. Under such circumstances, there will be no degradation of energy and the problems of the amount of Carbon Dioxide causing global warming and climate change will be solved respectively.

Keywords: Anekāntavāda, Climate Change

๑. บทนำ

ปัจจุบันโลกกำลังเผชิญกับปัญหาสิ่งแวดล้อมมากมาย ซึ่งส่วนใหญ่ปัญหานี้เกิดจากการกระทำของมนุษย์ที่ขาดวิจารณญาณอย่างถูกต้อง ต้องการมีชีวิตอย่างสุขสบาย โดยไม่คำนึงถึงผลกระทบที่จะเกิดขึ้นจากความมั่งคั่งและมั่งง่ายของตัวเอง และปัญหาหนึ่งที่วิกฤตในปัจจุบันก็คือปัญหาของการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ (Climate Change) อันมีผลกระทบไปทั่วโลก ทำให้มนุษย์มีชีวิตอยู่อย่างยากขึ้นทั้งความเดือดร้อนจากภัยธรรมชาติและการทำมาหากิน ดังจะเห็นได้จากข่าวความแห้งแล้ง การขาดน้ำในการเกษตร ในหลายประเทศ ความอุดมสมบูรณ์ในท้องทะเลลดลง เนื่องจากอุณหภูมิที่สูงขึ้นทุกปี ทำให้เกิดการสูญพันธุ์ของพืชและสัตว์บางชนิด เป็นต้น

หลักฐานจาก IPCC หรือ Intergovernmental Panel on Climate Change ระบุว่าสาเหตุของการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศมีสาเหตุสำคัญจากกิจกรรมของมนุษย์ ปัญหาโลกร้อนไม่ได้เกิดจากพลังธรรมชาติเหนือการควบคุม ไม่มีอุกบาตชนโลกหรือโลกไม่ได้เคลื่อนเข้าไปใกล้ดวงอาทิตย์มากขึ้น แต่มนุษย์คือสาเหตุหลักของปัญหา^๓ กว่าหนึ่งศตวรรษที่มนุษย์พึ่งพาพลังงานจากเชื้อเพลิงฟอสซิล เช่น น้ำมัน ก๊าซธรรมชาติและถ่านหิน เพื่อตอบสนองความต้องการด้านพลังงานโดยที่ถ่านหินนั้นสกปรกที่สุด การเผาไหม้เชื้อเพลิงฟอสซิล เช่น ถ่านหิน จะปล่อยก๊าซที่ทำให้เกิดภาวะโลกร้อนหลายชนิด เช่น คาร์บอนไดออกไซด์ ซึ่งเป็นก๊าซเรือนกระจกที่สำคัญ^๔

สาเหตุสำคัญของการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศในปัจจุบันส่วนใหญ่เกิดจากการกระทำของมนุษย์ นับตั้งแต่การปฏิวัติอุตสาหกรรม (Industrial revolution) ในสหราชอาณาจักรเมื่อ ๒๐๐-๒๕๐ ปีก่อน ส่งผลให้อุณหภูมิที่พื้นโลกเพิ่มขึ้น ๐.๖ องศาเซลเซียส และมีแนวโน้มว่าภายในอีก ๑๐๐ ปีข้างหน้า อุณหภูมิอาจเพิ่มขึ้นอีก ๑.๔-๕.๘ องศาเซลเซียส ซึ่งปัจจุบันกิจกรรมต่างๆ ในภาคอุตสาหกรรมมีผลอย่างยิ่งในการทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ โดยเฉพาะกิจกรรมที่มีการเผาไหม้น้ำมันและถ่านหิน นอกจากนี้ กิจกรรมการใช้ชีวิตประจำวันทั่วไปของมนุษย์ เช่น การขับขี้นยานพาหนะ การใช้เชื้อเพลิงหุงต้ม การใช้พลังงานไฟฟ้า การบริโภคผลิตภัณฑ์จากเนื้อสัตว์มากเกินไป ยังรวมทั้งการตัดไม้ทำลายป่าและการทำการเกษตรบางประเภทยังมีผลกระทบอย่างมากด้วยเช่นกัน กิจกรรมต่างๆ ที่กล่าวมาข้างต้นนั้นมีผลทำให้ ก๊าซเรือนกระจก (Greenhouse Gases : GHGS) ในชั้นบรรยากาศมีความเข้มข้นเพิ่มมากขึ้น ซึ่งก๊าซเรือนกระจกนี้มีคุณสมบัติในการดูดซับคลื่นรังสีความร้อน

^๓ Al Gore, *An Inconvenient Truth*, แปลโดย พลอยแสง เอกญาติ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : มติชน, ๒๕๕๐), หน้า ๑๕.

^๔ นิรันชัย, *ปรากฏการณ์เรือนกระจก*, (ปทุมธานี : สำนักพิมพ์ผู้หญิง, ๒๕๓๙), หน้า ๑๑-๑๒.

หรือที่เรียกว่า “รังสีอินฟราเรด(Infrared)” จึงช่วยรักษาความร้อนจากดวงอาทิตย์ให้มีอยู่ในชั้นบรรยากาศโลกอย่างเหมาะสม แต่การที่มีปริมาณก๊าซเหล่านี้สูงขึ้นมากกว่าระดับที่เหมาะสมต่อการดำรงชีวิตของสิ่งมีชีวิตบนโลก จึงส่งผลให้อุณหภูมิของโลกสูงขึ้นในระดับที่ผิดปกติตามไปด้วย และทำให้ภูมิอากาศเปลี่ยนแปลงไป

ทฤษฎีอเนกัณฑวาท (Anekāntavāda) เป็นความเชื่อของเซนที่หมายถึงความจริงอันหลากหลาย หรือความจริงนั้นมีหลายแง่หลายมุม มนุษย์ สัตว์ พืช ธรรมชาติ ดิน น้ำ ไฟ ลม ทุกอย่างมีความแท้จริงและสำคัญในบริบทของมัน ซึ่งทำให้ทุกอย่างต้องพึ่งพาอาศัยกันและกันเพื่อความอยู่รอด ศาสดาของเซนจึงให้ความสำคัญกับหลักการของอหิงสธรรม หรืออหิงสา (Non-violence) การมีชีวิตอยู่อย่างไม่เบียดเบียนกัน การทำร้ายสิ่งอื่นเท่ากับทำร้ายตัวเอง ซึ่งท่านมหาวิระถึงกับกล่าวไว้ว่า “ผู้ที่ละเลยและไม่เอาใจใส่ต่อการมีอยู่ของดิน น้ำ ลม ไฟ และพืชพันธุ์ เท่ากับไม่ใส่ใจตัวเอง เพราะสิ่งเหล่านี้เกี่ยวพันและสำคัญกับตัวเขาเอง”^๔ จึงกำหนดให้อหิงสาเป็นหลักการใหญ่ให้ชาวเซนยึดถือประพฤติปฏิบัติในการดำรงชีวิต รวมทั้งหลักธรรมอื่น เช่น สัตยะ อัสเตยะ พรหมจริยะ และ อปริคหะเพื่อให้เกิดความบริสุทธิ์แก่ชีวะและเป็นหนทางแห่งความหลุดพ้นหรือโมกษะ

ในงานเขียนนี้ผู้วิจัยต้องการชี้ให้เห็นว่าทฤษฎีอเนกัณฑวาทซึ่งยอมรับว่ามีความจริงอยู่อย่างหลากหลาย ไม่ได้มีเพียงด้านใดด้านหนึ่ง สามารถนำมาใช้แก้ปัญหาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศได้ ในการแก้ปัญหาที่เซนได้กำหนดแนวคิดเรื่องอหิงสาซึ่งมีฐานมาจากทฤษฎีอเนกัณฑวาท เป็นหลักแห่งความประพฤติ ในการอธิบายเรื่องนี้ผู้วิจัยจะยกแนวคิด ๓ แนวที่ได้พยายามแก้ปัญหาเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมตลอดถึงระบบนิเวศน์เชิงลึกมาเป็นกรอบ ดังนี้

๑. แนวคิดที่ยึดมนุษย์เป็นศูนย์กลาง (Anthropocentric view)
๒. แนวคิดที่ยึดสิ่งมีชีวิตเป็นศูนย์กลาง (Biocentric view)
๓. แนวคิดที่ยึดนิเวศน์เชิงลึกเป็นศูนย์กลาง (Deep Ecological view)

เมื่อได้อธิบายทฤษฎีทั้ง ๓ แล้ว ผู้วิจัยจะแสดงให้เห็นว่าทำไมทฤษฎีเหล่านั้นจึงไม่สามารถแก้ปัญหาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศได้ ต่อมาผู้วิจัยจะเสนอว่าแนวคิดอเนกัณฑวาทนี้สามารถแก้ปัญหาได้

การศึกษาค้นคว้าในมิตินี้ จะช่วยให้เกิดประโยชน์ต่อวงวิชาการในแง่ที่ว่า เป็นทางเลือกหนึ่งของการบรรเทาความเลวร้ายจากธรรมชาติเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ ซึ่งเป็นปัญหาสำคัญของโลกปัจจุบัน ปรัชญาเซนไม่ใช่แนวคิดใหม่ แต่บุคคลทั่วไป

^๔ Hermann Georg Jacobi, *Jaina Sutra Part I & II*, (San Bernardino, CA: Forgottenbooks, 2008), pp. 35-39.

อาจไม่รู้จักรักและไม่เห็นความสำคัญ การวิจัยเรื่องนี้อาจทำให้แนวคิดนี้แพร่หลายขึ้น และเป็นประโยชน์ต่อโลกได้

๒. ผลของการวิจัย

เซนเชื่อว่าความจริงมีหลากหลาย หรือหลายแง่หลายมุม ซึ่งเซนเรียกว่า ทฤษฎีอนันันตวาท (Anekāntavāda) สำหรับเซนแล้วทุกสิ่งไม่ได้มีด้านเดียว (Everything is non-one-sided)^๖ แต่ประกอบด้วยหลายมุมมองหลายลักษณะหลายสภาวะ ทั้งมีอยู่ ไม่มีอยู่ ทั้งมีตัวตน ไม่มีตัวตน ทั้งถาวร และ ชั่วขณะ เนื่องจากสรรพสิ่งมีคุณลักษณะเฉพาะประจำตัว และคุณลักษณะที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ทำให้ความเป็นจริงต้องขึ้นอยู่กับเงื่อนไข หรือเรียกว่า non-absolutism เพื่อให้เห็นภาพขอยกตัวอย่างเรื่องพระราชินีคนตาบอด ๖ คนคลำช้าง พระราชินีเสด็จยังหมู่บ้านหนึ่ง มีราษฎรและคนตาบอด ๖ คนเข้าเฝ้า คนตาบอดทั้ง ๖ บอกว่าไม่เคยเห็นช้างและอยากเห็นช้างสักครั้งหนึ่ง พระราชินีจึงให้มหาดเล็กนำช้างมาให้คนตาบอดทั้งหกสัมผัส โดยคนที่หนึ่งคลำเจอเขาเขาบอกว่าช้างเหมือนต้นเสา คนที่สองคลำเจอหางบอกว่าช้างเหมือนเชือก คนที่สามคลำเจอวงบอกว่าช้างเหมือนกิ่งของต้นไม้ คนที่สี่คลำเจอหูบอกว่าช้างเหมือนพัด คนที่ห้าคลำเจอต้องบอกว่าช้างเหมือนกำแพง คนที่หกคลำเจองาบอกว่าช้างเหมือนท่อแข็งๆ ต่างก็ทะเลาะกันว่าตนบอกลักษณะช้างได้ถูกต้อง พระราชาตรัสว่าทุกคนถูกหมด เพราะแต่ละคนพบแต่ละส่วนที่แตกต่างกัน ซึ่งทุกส่วนเป็นลักษณะของช้าง แต่ทุกคนไม่ได้เห็นภาพรวมของช้าง ซึ่งพระราชินีได้อธิบายให้ฟัง ทุกคนจึงเข้าใจและจากกันไป นั่นคือเซนเชื่อว่าบุคคลธรรมดาไม่สามารถรับรู้ความจริงได้ทั้งหมด ผู้ที่บรรลุแล้วหรือเกวลินเท่านั้นที่จะสามารถรู้ความจริงได้ทั้งหมด ดังนั้นเซนจึงเปิดใจกว้างที่จะยอมรับความเห็น ความเชื่อของผู้อื่น โลกทัศน์ของเซนเชื่อว่าความจริงมีหลากหลาย มนุษย์จึงไม่ใช่ความจริงเพียงสิ่งเดียว ยังมี สัตว์ พืช ธรรมชาติ ดิน น้ำ ไฟ ลม และอื่นๆซึ่งก็เป็นความจริง และความจริงอีกสิ่งหนึ่งก็คือมนุษย์ต้องพึ่งพาสิ่งเหล่านี้เพื่อควมมีชีวิตอยู่รอด ทำอย่างไรให้การอยู่ร่วมกันกับสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตอื่นเป็นการดำรงอยู่ร่วมกันอย่างยั่งยืน มนุษย์ได้ประโยชน์และสิ่งมีชีวิตอื่นร่วมทั้งธรรมชาติไม่ล้มสลาย

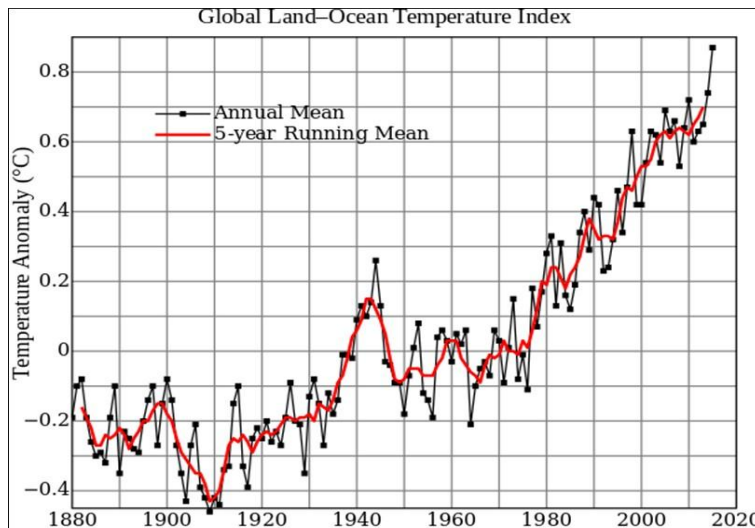
เมื่อเซนเชื่อว่าความจริงมีหลากหลาย ตามทฤษฎีอนันันตวาท ที่ว่ามนุษย์ไม่ได้เป็นความจริงเพียงสิ่งเดียว ยังมี สัตว์ พืช ธรรมชาติ ดิน น้ำ ไฟ ลม ที่เป็นความจริงด้วย แล้วมนุษย์จะปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านี้อย่างไร เซนได้เสนอแนวการปฏิบัติด้วยหลักอหิงสา นั่นคือกระทำกับพวกเขาด้วยความไม่รุนแรง พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน เซนนั้นรับประทานแต่พวกพืชผัก

^๖ Nagin J. Shah, *Jaina Theory of Multiple Facets of Reality and Truth (Anekantavada)*, (Delhi: Motilal Banarsidass, 2000), p. 1.

ธัญหาร ผลไม้ ไม่รับประทานเนื้อสัตว์และผลิตภัณฑ์จากสัตว์ สำหรับธรรมชาติเซนก็ดูแลรักษาไม่ทำลาย และใช้ประโยชน์อย่างระมัดระวัง เช่น ประหยัดการใช้น้ำในชีวิตประจำวัน ใช้ไฟหุงต้มอาหารเท่าที่จำเป็น เป็นต้น

รูปภาพของกราฟแสดงอุณหภูมิเฉลี่ยของโลกที่เพิ่มขึ้นในแต่ละปี ซึ่งไม่ควรเกิน ๒ องศาเซลเซียส เพราะจะเป็นจุดวิกฤติ ซึ่งปัจจุบันปี ๒๐๑๖ อยู่ที่ ๐.๘๗ องศาเซลเซียส

NASA Goddard Institute for Space Studies - [http://data.giss.nasa.gov/gistemp/graphs/...](http://data.giss.nasa.gov/gistemp/graphs/)

โลกของเราในปัจจุบันมนุษย์กำลังเผชิญกับความจริงหนึ่งที่โหดร้ายนั่นก็คือการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ หลักฐานที่เห็นชัดคืออุณหภูมิของโลกที่สูงขึ้นทุกขณะและมีผลกระทบมากมายทางภัยธรรมชาติ จากผลการวิจัย การเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ หมายถึง การเปลี่ยนแปลงลักษณะอากาศเฉลี่ย (average weather) ในพื้นที่หนึ่ง ลักษณะอากาศเฉลี่ย หมายความว่ารวมถึง ลักษณะทั้งหมดที่เกี่ยวข้องกับอากาศ เช่น อุณหภูมิ ฝน ลม เป็นต้น แต่สำหรับ IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) คณะกรรมการระหว่างรัฐบาลว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศ ให้ความหมายว่า คือ การเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ ไม่ว่าจะเนื่องมาจาก ความผันแปรตามธรรมชาติ หรือกิจกรรมของมนุษย์ จริงอยู่ทุกอย่างย่อมมีการเปลี่ยนแปลงไปตามธรรมชาติตามกฎของอนิจจังหรือการเปลี่ยนแปลง แต่การที่โลกของเราร้อนขึ้นอย่างมากโดยต่อเนื่องมีสาเหตุมาจากกิจกรรมของมนุษย์เป็นส่วนใหญ่ และการที่โลกร้อนขึ้นก็เนื่องมาจากปริมาณก๊าซเรือนกระจก (Greenhouse Gases) ในบรรยากาศเพิ่มมากขึ้น เป็นเหตุให้ภาวะเรือนกระจก (Greenhouse Effect) รุนแรงกว่าที่ควรจะเป็นตามธรรมชาติ ส่งผลให้อุณหภูมิพื้นผิวโลกสูงขึ้น ที่เรียกว่า

ภาวะโลกร้อน (Global warming) ก๊าซเรือนกระจกที่สำคัญ และเป็นผลมาจากกิจกรรมของมนุษย์ ได้แก่ คาร์บอนไดออกไซด์ มีเทน ไนตรัสออกไซด์ เป็นต้น ก๊าซเหล่านี้โดยเฉพาะ เช่น ก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์ ถูกปล่อยออกมาจากกระบวนการอุตสาหกรรมในการเผาไหม้ถ่านหิน น้ำมันและก๊าซธรรมชาติ จากโรงไฟฟ้าเพื่อผลิตพลังงานไฟฟ้า จากยานพาหนะ จากขบวนการปศุสัตว์เพื่อบริโภค และการตัดไม้ทำลายป่าจำนวนมากอย่างต่อเนื่อง

ทำไม่ต้องให้ความสำคัญกับเรื่องการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ เนื่องจากมันมีผลกระทบต่อมนุษย์มากมาย และทำให้มนุษย์เดือดร้อนในการดำรงชีพได้อย่างไม่ปกติสุข ผลกระทบหลายอย่างที่เกิดขึ้นแก่มนุษย์และโลก

เนื่องจากการศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศเป็นส่วนหนึ่งของจริยศาสตร์สภาวะแวดล้อม และสภาวะแวดล้อมหรือโลกธรรมชาตินั้นจะเป็นเช่นไร ย่อมขึ้นอยู่กับแนวคิดความเชื่อของมนุษย์นั่นเอง ในการพิจารณาเรื่องการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ ผู้วิจัยจะพิจารณาปัญหาโดยใช้กรอบแนวคิดของ ๓ ทฤษฎี เพราะว่าทฤษฎีเหล่านี้ได้พยายามที่จะแก้ไขปัญหาดังกล่าวมาก่อนหน้านี้ ดังนี้^๗

๑. แนวคิดที่ยึดมนุษย์เป็นศูนย์กลาง (Anthropocentric view) นั่นคือแนวคิดที่เอามนุษย์มาเป็นจุดกำหนดโลกธรรมชาติ มนุษย์เท่านั้นที่มีค่าในตัวเอง มีความสำคัญกว่าสิ่งมีชีวิตและธรรมชาติอื่นๆ มนุษย์จึงใช้ประโยชน์และเอาเปรียบจากสิ่งเหล่านี้มากและอาจจะมากเกินไป มนุษย์คิดว่าตัวเองมีปัญญามีเหตุผลกว่าจึงต้องการเอาชนะธรรมชาติ เพื่อความอยู่รอดปลอดภัยของตัวเอง ซึ่งมนุษย์ไม่ตระหนักว่าการตัดดวงประโยชน์จากธรรมชาติเพื่อตัวเองมากเกินไปก่อให้เกิดผลเสียอย่างไร โดยเฉพาะสภาวะสิ่งแวดล้อม แนวคิดนี้มีที่คนมาจากประเทศทางตะวันตกที่ศรัทธาและเชื่อในพระเจ้า ที่ระบุว่ามนุษย์ถูกสร้างในพระฉายาของพระเจ้า อันเป็นผลทำให้มนุษย์มีเอกลักษณ์เหนือสิ่งใด ซึ่งเท่ากับเป็นการแยกมนุษย์ออกจากสิ่งอื่นในโลกธรรมชาติ^๘ มนุษย์มองตัวเองว่าเป็นเจ้าเหนือโลกธรรมชาติ โลกธรรมชาตินี้อยู่เพื่อสนองประโยชน์และรับใช้จุดหมายของมนุษย์เท่านั้น มนุษย์มีสิทธิในการถือเอาประโยชน์จากโลกธรรมชาติ โลกธรรมชาตินี้ได้เป็นอะไรนอกเหนือไปจากเครื่องมือที่จะนำมามนุษย์ไปสู่จุดหมายของมนุษย์ โลกธรรมชาตินี้ไม่มีสิทธิใดๆ ไม่มีค่าในตัวเอง ถ้าจะมีก็เป็นคุณค่านอกตัว แนวคิดนี้ยังสืบทอดมาถึงนักปรัชญาต่อมา เช่น ฟรานซิส เบคอน ที่เปลี่ยนสถานภาพของวิทยาศาสตร์ให้กลายเป็นศาสตร์ในการขยายอำนาจของมนุษย์เหนือโลกธรรมชาติอีกด้วย ซึ่งอำนาจนี้ก็คืออำนาจของเทคโนโลยีนั่นเอง ที่มนุษย์ได้ผันทรัพยากรทางธรรมชาติมาใช้กันอย่างเกินจำเป็น

^๗ ประเวศ อินทองปาน, รศ.ดร., **พระพุทธศาสนากับสิ่งแวดล้อม**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๕๙), หน้า ๑.

^๘ เนื่องน้อย บุญเนตร, **จริยศาสตร์สภาวะแวดล้อม : โลกทัศน์ในพุทธปรัชญาและปรัชญาตะวันตก**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๑๕.

เรเน่ เดส์คาร์ตส์เป็นอีกผู้หนึ่งที่ยอมรับการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ในการดูดซับถือเอาประโยชน์จากโลกธรรมชาติ เพราะถือว่าทุกสิ่งในโลกธรรมชาติล้วนมีศักยภาพที่จะเป็นประโยชน์แก่มนุษย์ทั้งสิ้น เหล่านี้คือการกระทำรุนแรงต่อโลกธรรมชาติที่มนุษย์ไม่ได้ทะนุถนอมใช้ทรัพยากรทางธรรมชาติเท่าที่จำเป็น ความคิดเหล่านี้ยังคงมีตกทอดมาถึงปัจจุบันที่ทำให้การแก้ปัญหาโลกร้อนหรือการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศไม่เป็นผลเท่าที่ควร เช่น ความร่วมมือกันระหว่างประเทศที่จะพยายามลดการปล่อยก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์ลงในแต่ละประเทศเพื่อยับยั้งไม่ให้อุณหภูมิเฉลี่ยของโลกสูงขึ้นเกิน ๒ องศาเซลเซียส ผ่านมาเกือบ ๓๐ ปี ผลลัพธ์ก็ยังไม่ก้าวหน้า เพราะอุณหภูมิเฉลี่ยยังสูงขึ้นเรื่อยๆ เนื่องจากแต่ละประเทศยังห่วงผลประโยชน์ของตนมากกว่า

เซนไม่เห็นด้วยกับแนวคิดที่เอามนุษย์เป็นศูนย์กลางโดยมนุษย์เป็นผู้กำหนดโลกธรรมชาติ เพราะเป็นการเอาเปรียบและกระทำรุนแรงต่อธรรมชาติเกินควร เนื่องจากเซนเชื่อในความต่อเนื่องของวิญญาณหรือชีวะ (Continuity of Consciousness) ว่ามนุษย์ไม่มีสิทธิ์ทำลายหรือก้าวท้าวความเจริญทางจิตวิญญาณของทุกสิ่งมีชีวิต^๙ สิ่งที่มนุษย์กระทำรุนแรงต่อธรรมชาติจะมีผลเสียกับตัวมนุษย์เองในภายหลัง สิ่งเหล่านี้ทำให้เกิดก๊าซเรือนกระจกมากจนกระทั่งมีผลกระทบเป็นภาวะโลกร้อน เช่น การตัดไม้ทำลายป่า ทำให้ขาดต้นน้ำ น้ำท่วมบ้านเรือน การประมงที่ใช้อวนถักเกินไปทำให้สัตว์น้ำสูญพันธุ์เร็วขึ้นเพราะสัตว์ตัวน้อยๆถูกจับขึ้นมาด้วย สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นการกระทำที่รุนแรงและเห็นแก่ตัวของมนุษย์ทั้งสิ้น

๒. แนวคิดที่ยึดสิ่งมีชีวิตเป็นศูนย์กลาง (Biocentric view) แนวคิดนี้เพิ่งกำเนิดในศตวรรษที่ ๒๐ นี้เอง โดยพัฒนามาจากแนวคิด the will-to-live ของ Albert Schweitzer^{๑๐} ที่ว่าทุกชีวิตต้องการมีชีวิตอยู่ เป็นแนวคิดที่ให้ความสำคัญกับสิ่งมีชีวิตทุกชีวิต โดยคิดว่าทุกชีวิตมีคุณค่าในตัวเองและมีคุณค่าต่ออีกชีวิตหนึ่งเสมอ เราจึงควรเคารพทุกชีวิตและมีชีวิตอยู่อย่างไม่เบียดเบียนซึ่งกันและกัน แนวคิดนี้สะท้อนให้เห็นว่ามนุษย์ควรปฏิบัติต่อสัตว์ทั้งหลายอย่างเพื่อนร่วมโลกเดียวกัน แนวคิดที่ยึดสิ่งมีชีวิตเป็นศูนย์กลางนี้ไม่เห็นด้วยกับแนวคิดที่ถือเอามนุษย์เป็นศูนย์กลาง นั่นคือทฤษฎีนี้มองโลกในฐานะที่เป็นชุมชนชีวิตแห่งหนึ่งและไม่ถือว่าโรคภัยไข้เจ็บต่างๆ เช่น มาลาเรีย แมลงร้ายต่างๆซึ่งเป็นศัตรูร้ายของมนุษย์ควรถูกกำจัดให้

^๙ S. Gopalan, *Outlines of Jainism*, (New Delhi: Wiley Eastern Private Limited, 1973), p. 25.

^{๑๐} Albert Schweitzer, *Civilization and Ethics*, (London: Unwin Books, 1967), p. 212.

หมดไป^{๑๑} ถ้าเป็นเช่นนั้นมนุษย์จะอยู่อย่างปกติสุขได้อย่างไร มนุษย์ใช้สัตว์เป็นอาหารก็ไม่ได้ ต้องกินแต่พืชผัก ผลไม้ เท่านั้นหรือ

เซนเห็นว่าการยึดสิ่งมีชีวิตเป็นศูนย์กลาง มนุษย์ก็ยังคงเป็นผู้กำหนดสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย และสิ่งทั้งหลายจะถูกทำลายเหมือนเดิม ปัญหาคือทำอย่างไรมนุษย์จะยอมรับและให้ความเท่าเทียมกันแก่สิ่งมีชีวิตอื่นๆ แต่ปัญหามีว่าถ้ามนุษย์ต้องเคารพไม่ทำร้ายสิ่งมีชีวิตเลย มนุษย์จะเอาอะไรมาเป็นอาหาร ลำพังพืชผักผลไม้มนุษย์ทั่วไปจะอยู่ได้หรือเพราะมนุษย์เคยชินกับการรับประทานเนื้อสัตว์มาแต่โบราณ สำหรับเซนแล้วเซนทำได้ที่จะรับประทานเฉพาะพืชผักเพราะเซนเคร่งครัดในหลักอหิงสา

๓. แนวคิดที่ยึดนิเวศเชิงลึกเป็นศูนย์กลาง (Deep Ecological view) เป็นแนวคิดที่ริเริ่มมาจาก Arne Naess^{๑๒} เป็นแนวคิดที่ยอมรับว่าทุกสรรพสิ่งในธรรมชาติมีคุณค่าในตัวเอง มนุษย์เป็นเพียงสิ่งมีชีวิตหนึ่งที่ต้องพึ่งพาธรรมชาติ จึงควรเคารพและไม่ทำร้ายธรรมชาตินี้ แนวคิดนี้ถือได้ว่าเป็นการมองโลกธรรมชาติอย่างเป็นองค์รวม เป็นระบบของความสัมพันธ์กันของทุกสรรพสิ่ง การทำร้ายสิ่งหนึ่งก็กระทบถึงอีกสิ่งหนึ่ง โดยเหตุผลแล้ว มนุษย์จึงมีหน้าที่ต้องรักษาดูแลธรรมชาติทั้งหลาย มนุษย์จึงจะมีชีวิตอยู่อย่างปกติสุข และใช้ประโยชน์จากธรรมชาติได้อย่างยั่งยืน แนวคิดนิเวศเชิงลึกนี้เป็นผลที่เกิดมาจากการที่มนุษย์ยอมรับภายในใจว่าจิตวิญญาณที่บริสุทธิ์มีอยู่ในธรรมชาติสิ่งแวดล้อม^{๑๓} พื้นฐานแนวคิดสิ่งแวดล้อมของแนวคิดนิเวศเชิงลึกมีหลักคิดที่สำคัญว่า สิ่งแวดล้อม มนุษย์ และสิ่งมีชีวิตทั้งหลายย่อมมีค่าในตัวเอง มนุษย์ไม่อาจวัดคุณค่าของสิ่งแวดล้อมได้ด้วยหลักเกณฑ์ของธุรกิจและค่าทางเศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อมทั้งหลายไม่อาจจะเป็นสัตว์และต้นไม้ไม่ควรถูกทำลายเพราะผลประโยชน์อันแคบๆของมนุษย์ แนวคิดนี้ไม่ส่งเสริมเทคโนโลยีขนาดใหญ่ ไม่สนับสนุนความเป็นวัตถุนิยม มุ่งให้มนุษย์ดำเนินชีวิตที่สอดคล้องกับธรรมชาติ หรืออาจกล่าวได้ว่ามีโลกทัศน์แบบลัทธิทางตะวันออก เช่น พุทธที่มีการใช้ชีวิตที่เรียบง่ายสันโดษในปัจจุบันนี้ แต่ใช้ชีวิตสอดคล้องกับธรรมชาติกินน้อยใช้น้อย อย่างไรก็ตามโลกปัจจุบันได้ล้าหน้าทางเทคโนโลยีไปอย่างมาก การดึงกลับสู่วัฒนธรรมแบบธรรมชาติจึงค่อนข้างยาก อีกประการหนึ่งความพยายามที่จะรักษาระบบนิเวศของสิ่งแวดล้อมด้วยการใช้พลังงานสะอาด เช่น พลังแสงอาทิตย์ พลังงานลม เพื่อรักษาสมดุลธรรมชาติ ก็ยังมีปัญหาหลายประการ ทั้งด้านต้นทุนการผลิตและทางเทคนิคการใช้ เช่น พลังงานลม ความเร็วและความถี่ของลมไม่สม่ำเสมอ

^{๑๑} ประเวศ อินทองปาน, รศ.ดร., พระพุทธศาสนากับสิ่งแวดล้อม, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๕๙), หน้า ๑๙.

^{๑๒} Arne Naess, *Ecology, community and lifestyle outline of and ecosophy*, (Cambridge : Cambridge university press, 1989), p. 12.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓.

เช่นเห็นว่าการยึดนิเวศน์เชิงลึกเป็นศูนย์กลางก็เช่นกันที่ยังต้องใช้มนุษย์กำหนดความเป็นไปของสรรพสิ่งทั้งหลายเพื่อให้ความเท่าเทียมกันกับมนุษย์ เมื่อเป็นเช่นนั้นจึงเป็นการยากที่มนุษย์ทั้งหลายจะทำได้ มนุษย์ส่วนมากจะยอมเป็นเบี้ยล่างธรรมชาติหรือ การพัฒนาประเทศหรือการแก้ไขเรื่องความเป็นอยู่หลายอย่าง เช่นความแห้งแล้ง โดยการทำฝายทำเขื่อน การทำฝนเทียม จะทำไม่ได้เลยเพราะจะกระทบต่อระบบนิเวศน์ ความเจริญทางเทคโนโลยีต่างๆล้วนทำลายระบบนิเวศน์และธรรมชาติ แต่เพื่อความอยู่รอดและความสบายของมนุษย์แล้วมนุษย์คงต้องเลือกสิ่งเหล่านี้ นิเวศน์เชิงลึกจึงเป็นทางเลือกที่ยากสำหรับมนุษย์ทั่วไป ฐานของวิกฤติทางนิเวศน์นี้จึงเป็นเรื่องของจิตวิญญาณที่เนื่องด้วยความโลภของมนุษย์^{๑๔} แต่คนที่ยึดมั่นในคำสอนของเขาเคารพในธรรมชาติอย่างยิ่งและไม่ทำให้ธรรมชาติเสียหายเช่นจึงทำได้

จะเห็นได้ว่าทุกทฤษฎีมีข้อบกพร่อง เพราะมองกันคนละจุดคนละด้าน จากตัวอย่างคนตาบอดคลำช้าง ทุกคนได้ลักษณะของช้าง แต่ไม่ได้ภาพรวม จึงไม่สามารถบอกภาพที่แท้จริงของช้างได้ เช่นเดียวกันถ้าอาศัยทฤษฎีอเนกกันตวาทในกรณีนี้เพื่อแก้ปัญหาสถานะแวดล้อมอันโยงไปถึงการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ สามารถทำได้โดยรวมทั้งสามแนวคิดเข้าด้วยกัน ทั้งแนวคิดนิเวศน์เชิงลึกเป็นศูนย์กลาง แนวคิดสิ่งมีชีวิตเป็นศูนย์กลาง และแนวคิดมนุษย์เป็นศูนย์กลาง โดยรวมทุกแนวคิดและต้องเปลี่ยนมุมมองจากมนุษย์เป็นศูนย์กลางเอาเปรียบธรรมชาติ เป็นมนุษย์ที่อหิงสาต่อธรรมชาติ นั่นคือไม่รุนแรง(non-violence) ไม่เอาเปรียบธรรมชาติ มนุษย์ต้องมีความอ่อนน้อมจากภายในกำหนดตัวเองให้เป็นผู้ไม่รุนแรง รู้จักใช้ประโยชน์จากธรรมชาติโดยไม่ทำให้ธรรมชาติบอบช้ำ โดยมนุษย์ไม่รุนแรงกับสัตว์ ไม่ล่าสัตว์ป่า ไม่ล่าปลาวาฬ ไม่ล่าแมวน้ำ มนุษย์สามารถกินไข่โดยไม่กินตัวส่วนนิเวศน์เชิงลึกมนุษย์ก็ไม่รุนแรงต่อสิ่งแวดลอมและธรรมชาติทั้งหลาย ไม่ตัดต้นไม้ไม่ถางป่า ไม่จับสัตว์น้ำในฤดูวางไข่ ลดการทำอุตสาหกรรมที่ต้องปล่อยก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์จำนวนมาก ด้วยการใช้ทฤษฎีอเนกกันตวาทจะทำให้สามารถแก้ปัญหาสถานะแวดล้อมหรือการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ

เมื่อเขื่อยึดแนวคิดอเนกกันตวาทโดยประพฤติตามหลักอหิงสา อันเป็นความไม่รุนแรง มนุษย์จึงควรบริโภคนเนื้อสัตว์น้อยลง และการลดการบริโภคนเนื้อสัตว์ทำให้สามารถลดการปล่อยก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์ด้วย การลดการผลิตและลดการบริโภคนเนื้อสัตว์ลงจะช่วยลดการปล่อยก๊าซเรือนกระจกได้อย่างมากถ้าคนส่วนใหญ่ร่วมใจกันทำ

ภายใต้หลักการของอหิงสา คำถามมีว่ามนุษย์ควรดำเนินชีวิตอย่างไร ในการตอบเรื่องนี้เช่นได้เสนอว่า มนุษย์ควรใช้ชีวิตโดยไม่รุนแรงในการบริโภคปัจจัยสี่ หรือที่เขนเรียกว่า

^{๑๔} Christopher Key Chapple, *Jainism and Ecology*, (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002), p. 14.

หลักอปริคหะ(non-possessiveness)หรือก็คือหลักแห่งความสมดุลง พอประมาณในการบริโภค(consuming) ซึ่งการบริโภคนี้หมายถึงการดำรงชีพของมนุษย์เราด้วยเครื่องอุปโภคบริโภคต่างๆ เราควรมีวิจารณญาณในการเสพอย่างพอประมาณ ไม่ฟุ่มเฟือย ในทุกๆกิจกรรมของการดำรงชีวิต เช่น กินใช้อย่างรู้คุณค่า ไม่กินทิ้งกินขว้าง เสพเครื่องอุปโภคอย่างชาญฉลาด เป็นต้นว่า รู้จักคุณค่าของกระดาษชำระ ใช้อย่างพอประมาณ เนื่องจากเราใช้กระดาษน้อยเท่าใด การตัดต้นไม้ก็ลดลงเท่านั้น มีป่าให้ซึมซับก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์มากขึ้น ด้านพลังงานก็ควรใช้อย่างพอสมควร เป็นที่ทราบว่าการพลังงานที่ได้มาเราต้องแลกกับการปล่อยก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์เท่าใด ยิ่งใช้พลังงานมาก เรายิ่งปล่อยก๊าซเรือนกระจกนี้สูงขึ้นบรรยากาศมาก สำหรับเซนแล้วหลักอปริคหะคือการไม่เพติดเพลินกับการบริโภค เสพอย่างพอมีชีวิตอยู่ได้ ขอเพียงเสพอย่างมีวิจารณญาณก็มักจะเพียงพอ และยังหาความสุขกับชีวิตได้ ทั้งยังทำให้เข้าใจการมีชีวิตอยู่ นั่นคือเราอยู่เพื่อตัวเองและต้องอยู่เพื่อผู้อื่นด้วย

หลักอปริคหะ (การไม่ครอบครอง) หมายถึงการไม่รุนแรงในการดำเนินชีวิตเนื่องด้วยปัจจัยสี่ บริโภคอย่างจำกัด สาเหตุเริ่มต้นของความรุนแรงและความไม่สมดุลงของสิ่งแวดล้อมหรือธรรมชาติเป็นผลจากการครอบครอง นี่คือคำกล่าวของท่านมหาวิระ สิ่งของต่างๆที่จำเป็นสำหรับชีวิตไม่ได้ก่อให้เกิดการครอบครองเท่าความยึดติด(attachment)ที่เรามีต่อมัน ในเรื่องนี้มหาตมะคานธีได้สนับสนุนแนวคิดนี้ว่าแนวคิดการไม่ครอบครองนั้นย่อมเป็นไปเพื่อการเคารพในผู้อื่นและสิ่งแวดล้อม ดังคำว่า “Live simply so others may simply live” จงอยู่อย่างเรียบง่ายแล้วผู้อื่นจะอยู่ได้ด้วย แนวคิดนี้ไม่เห็นด้วยกับการครอบครองและการบริโภคในปัจจุบันเพราะการครอบครองและการบริโภคของมนุษย์ปัจจุบันเป็นสิ่งที่เกินจำเป็นเป็นส่วนใหญ่

คนทั่วไปหรือพวกวัตถุนิยมที่คัดค้านในแนวคิดของเซนเรื่องการแก้ปัญหาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ อาจแย้งว่าจริงอยู่การที่เซนใช้หลักอหิงสาและอปริคหะนั้นเซนทำไปเพื่อตัวเองตามหลักการทางศาสนาเพื่อความหลุดพ้น และเซนมีความจริงจังในการประพฤติถึงขั้นยอมตายด้วยการ อดอาหารหรือที่เรียกว่า สันเลขณะ เพื่อให้บรรลุธรรมสูงสุด แต่มันเป็นความจริงที่ว่า การประพฤติของเซนนี้สอดคล้องกับสถานการณ์ของโลกเราขณะนี้ที่ต้องการการแก้ปัญหาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ ถึงแม้การประพฤติของเซนจะเป็นผลพลอยได้ แต่ก็ยังเป็นหลักการที่ดีที่มนุษย์ทั่วไปควรนำมาปฏิบัติเพื่อรักษาโลกให้มีสภาพสมดุลงเหมาะสมแก่การดำรงชีวิตของมนุษย์เราและรุ่นลูกหลานต่อไปมิใช่หรือ

๓. บทสรุป

การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอเนกกันตวาทกับปัญหาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ สรุปได้ว่า กรอบแนวคิดการแก้ปัญหาทั้ง ๓ มีข้อบกพร่อง ดังนี้

๑. แนวคิดมนุษย์เป็นศูนย์กลาง ไม่สามารถรักษาโลกธรรมชาติไว้ได้ เนื่องจากมนุษย์ยังมีแนวคิดเป็นใหญ่ เอาเปรียบและใช้ความรุนแรงกับโลกธรรมชาติเกินไป

๒. แนวคิดสิ่งมีชีวิตเป็นศูนย์กลาง ที่ถือว่าทุกชีวิตมีค่าเท่ากัน ไม่อาจทำถูกทำร้าย แล้วมนุษย์จะใช้อะไรเป็นอาหาร ซึ่งแนวคิดนี้ยังอยู่ภายใต้การกำหนดของมนุษย์นั่นเอง

๓. แนวคิดนิเวศน์เชิงลึกเป็นศูนย์กลาง แม้ว่าจะยอมรับให้สรรพสิ่งในธรรมชาติมีค่าเท่ากัน แต่ก็ยังคงเป็นการกำหนดของมนุษย์

การแก้ปัญหาที่แนวคิดอเนกกันตวาทมีมุมมองที่เป็นองค์รวม โดยรวมทั้งสามแนวคิดด้วยหลักการของอหิงสา นั่นคือมนุษย์ยังคงเป็นใหญ่ แต่มีทัศนะของอหิงสา คือ ความไม่รุนแรงต่อสิ่งมีชีวิต และ สรรพสิ่งในธรรมชาติ เช่น มนุษย์อาจกินสัตว์เลี้ยงเองไม่กินสัตว์ป่า กินไข่ไม่กินตัว ตีนมมไม่ฆ่าแม่ สำหรับธรรมชาติ เห็นความสำคัญของป่า ไม่ทำลายป่า ตัดต้นไม้ที่ปลูกเองมาใช้อย่างพอประมาณ ใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างประหยัด ด้านการดำรงชีวิตควรถือหลักอปริคหะนั่นคือจำกัดการใช้สอยปัจจัยสี่ ใช้อย่างประหยัดเท่าที่จำเป็น เหล่านี้เกี่ยวพันกับพลังงานไม่ให้สิ้นเปลืองโดยไม่จำเป็น ซึ่งก่อเกิดเป็นก๊าซเรือนกระจกที่เป็นสาเหตุของโลกร้อนและการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ

จากแนวคิดอเนกกันตวาท สู้ชีวิตที่ศรัทธาความไม่รุนแรงต่อสิ่งมีชีวิต สิ่งแวดล้อมธรรมชาติ พลังงาน เพื่อช่วยบรรเทาปัญหาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ มนุษย์ควรมีทัศนะใหม่ในการดำรงชีวิต นั่นคือ ไม่รุนแรงเพื่อโลก ด้วยการลดบริโภคเนื้อสัตว์ รับประทานพืชผักผลไม้ ใช้สอยปัจจัยสี่อย่างจำกัด

บรรณานุกรม

- นिरินัย. **ปรากฏการณ์เรือนกระจก**. ปทุมธานี : สำนักพิมพ์ผู้หญิง, ๒๕๓๙.
เนื่องน้อย บุญเนตร. **จริยศาสตร์สภาวะแวดล้อม : โลกทัศน์ในพุทธปรัชญาและปรัชญาตะวันตก**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๗.
ประเวศ อินทองปาน, รศ.ดร., **พระพุทธศาสนากับสิ่งแวดล้อม**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๕๙.
อัษฎาพร ไกรพานนท์. **ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ**. กรุงเทพมหานคร : สำนักนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม, ๒๕๔๓.
Gore, Al. **An Inconvenient Truth**. แปลโดย พลอยแสง เอกญาติ. พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๕๐.
Jacobi, Hermann Georg. **Jaina Sutra Part I & II**. San Bernardino, CA: Forgottenbooks, 2008.
Moran, Alan, **Climate Change the Facts**, Melbourne: the Institute of Public Affairs, 2015.
Naess, Arne. **Ecology, community and lifestyle outline of and ecosophy**. Cambridge : Cambridge university Press, 1989.
NASA Goddard Institute for Space Studies.[online]. <http://data.giss.nasa.gov/gistemp/graphs/>
Romm, Joseph. **Climate Change**. New York: Oxford University Press, 2016.
Schweitzer, Albert. **Civilization and Ethics**. London: Unwin Books, 1967.

